

כיוון התפילה¹

לדעתו של יצחק ספיר, נהגו בתקופה הקדומה שתי גישות הלכתיות בדבר כיוון התפילה, האחת - תפילה בכיוון ירושלים והמקדש, והשנייה - תפילה למערב. מאוחר יותר,

"עם הזמן (לאחר החורבן) נתגברה החלכה הקובעת את כיוון התפילה לירושלים". בהתאם לדעה זו, הוא סובר, כי בבתי-הכנסת הקדומים בארץ-ישראל, בהם הפתח במזרח או במערב, התפללו למערב. כך, לדעתו, היה גם בבתי-הכנסת בדרום הר-חברון. מסקנתו היא, כי היו שלושה שלבים בתולדות מבני בתי-הכנסת:

- א. פתחים בכיוון התפילה - לירושלים או למערב.
- ב. שלב ביניים בו התפללו לירושלים, אך פתח בית-הכנסת היה בצד הצר של הבניין, והתפילה בקיר האורך הפונה לירושלים (כמו בדרום הר-חברון), או שהפתח נבנה אף הוא בכיוון ירושלים.
- ג. תפילה לירושלים ופתח בקיר הנגדי.

ספיר דן בהלכה שבתוספתא במגילה (ג, יד) על מקום פתח בית-הכנסת במזרח. בהסתמך על דברי התוספות בעירובין (יח, ב ד"ה ולא אחורי) הוא מניח, כי הפירוש הנכון בדברי התוספתא הוא, כי הדעה שבתוספתא שהפתח במזרח סוברת, כי "שכינה במערב" (בבלי, בבא בתרא כה, א), וכי התפללו למערב. בדומה, הוא מציע לפרש גם את ההלכה שיש לפתוח חלונות או פתחים מול ירושלים, כי הפתחים הם לאו-דווקא בכיוון ירושלים, אלא בכיוון התפילה, שהיא יכולה להיות גם למערב. כסיוע לדבריו הוא מציין את מקום מגוריו של רבי יהושע בן לוי, שהיה בדרום (איכה רבה ג, ו), והוא הסובר בבבא בתרא, כי שכינה במערב, וזהו "מקום תפילה".

בדברים שלהלן נראה, כי מהתוספתא, עליה מסתמך ספיר, ומדברי רבי יהושע בן לוי בעניין זה בירושלמי, ניתן להביא הוכחה מכרעת, כי התפילה בארץ-ישראל היתה תמיד רק בכיוון ירושלים והמקדש, ולא למערב; וכי כוונת התוספתא היא, כי לעולם פתח בית-הכנסת במזרח, בלי תלות בכיוון התפילה, שהיא כאמור לירושלים.

בתוספתא, לפני ההלכה על מקום הפתח נאמר על הישיבה בבית-הכנסת: "וכל העם פניהם כלפי קדש". במלה "קדש" כוונת התוספתא היא לבית-המקדש. ראייה לכך הם דברי התוספתא עצמה בהלכה נוספת באותו פרק

1. הערות למאמר של יצחק ספיר: "כיוון התפילה ומקום הפתח בבתי-הכנסת הקדומים", טללי אורות, ד (תשנ"ג), עמ' 144-166.

(ג, טז), שם חוזר ביטוי זה, והוא אינו יכול להתפרש אלא על המקדש - המטיל את המים, אחוריו כלפי קדש. אמר ר' יוסי: במה דברים אמורים מן הצופין ולפנים.

משנבנה ארון-הקדש, הוא נבנה גם כן בכיוון ה"קדש", ויכולה להיות כאן גם דו-משמעות בשימוש במלה זו. בתוספתא אם כן ניתנות שתי הלכות, שכל אחת בלתי תלויה ברעותה. האחת היא, כי כיוון התפילה הוא בכיוון ירושלים והמקדש; השנייה היא כי מקום פתח בית-הכנסת הוא לעולם במזרח, ללא קשר לכיוון התפילה, כפי שאכן נמצא בדרום הר יהודה.

הנסיון לפרש את מקום בית-הכנסת עפ"י כיוון התפילה למערב, נסתר אפוא מהתוספתא עצמה. הוא יכול להתפרש כך רק בבבל, שם התפללו למערב. כבר העיר על כך החת"ם-סופר (שו"ת, או"ח סי' כז). הוא מתייחס לדברי התוספות (עירובין יח, ב ד"ה ולא אחורי) אשר פרשו את דברי התוספתא על הפתח במזרח, ולדעתם התוספתא סוברת, ששכינה במערב, וכי התפללו למערב. הוא כותב, כי ניתן לומר זאת רק על דברי האמוראים בבבל שהתפללו למערב, אך לא על התוספתא שהתחברה בארץ-ישראל, וכונתה היא, כי מקום הפתח הוא לעולם במזרח. הוא מביא ראיה גם מכך, שהתוספתא הביאה את הפסוק "והחונים לפני המשכן קדמה לפני אהל מועד מזרחה" (במדבר ג, לח), ולא הביאה ראיה מספר שמות, בו ניתנים כל הפרטים על הצד המשכן ועל פתח אוהל-מועד שהיה במזרח. הוא מסביר זאת בכך, שחניית השבטים היתה בסדר קבוע, ואילו על הפסוקים בספר שמות ניתן היה לומר, שכך היה רק בחנייה לפני הר-סיני. הוא נשאר בצע"ג על ההלכה של פתיחת פתח בית-הכנסת בקיר הנגדי לכיוון התפילה.

בירושלמי, ברכות ד, ה, מובאת התוספתא (ברכות ג, טז) על כיוון התפילה לירושלים ולמקדש. לאחריה מובאים דבריו של רבי יהושע בן לוי, המביא אסמכתא מפסוק להלכה שבתוספתא:

אמר רבי יהושע בן לוי: "הוא ההיכל לפני" (מלכים א ו, יז) - לפני, היכל שכל הפנים פונין לו.

בבבלי, בבא בתרא כה, א, הוא סובר כי "שכינה במערב", וכי זהו "מקום תפילה". ברור מהירושלמי, כי רבי יהושע בן לוי אינו סובר שיש להתפלל למערב.² כאמור, מקום מגוריו של רבי יהושע בן לוי היה בדרום, ודברים

2. להבנת דברי רבי יהושע בן לוי בבבלי, ראה את דברי הרמב"ם במורה נבוכים ג, מה, ובפירושו למשנה, בבא בתרא ב, ט. לפי דבריו, הכוונה בדברי חז"ל על שכינה במערב היא לקדש הקדשים, הנמצא במערב בית-המקדש. ראה גם בהלכות בית-הבחירה ד, א, כי אבן השתייה, עליה היה הארון מונח, היתה "בקדש הקדשים במערבו". ראה עוד את מה שכתב הרב יצחק אריאלי ב"עינים למשפט" לברכות ל, א ולבבא בתרא כה, א, וכן בספרו של הרב יצחק גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ג, ניו-יורק תשל"א, על ברכות פ"ד ה"ה. ההסבר לנוהגו של רב ששת, שהורה למשרתו להעמידו לכיוונים שונים,

אלו מתיישבים עם מבנה בתי-הכנסת בדרום יהודה, בהם הפתח במזרח ומקום ארון-הקודש הוא כלפי ירושלים.³ בתי-כנסת אלו נבנו לכתחילה עם מקום ארון-הקודש לכיוון ירושלים, ולכן לא ניתן לטעון כי בתחילה כיוון התפילה בהם היה למערב.⁴

המקורות הארץ-ישראליים כולם אכן מביאים את ההלכה על תפילה לכיוון ארץ-ישראל ולירושלים כדבר ברור. בנוסף למקבילות להלכה שבתוספתא על תפילה מול ירושלים, הנסמכת על תפילת שלמה בחנוכת המקדש, המובאות בספרי, בירושלמי, בתנחומא ועוד. ראה גם בירושלמי, ברכות פ"ד ה"א:

יכול יהא מתפלל לכל רוח שירצה? תלמוד לומר: "וכוין פתיחין ליה בעיליתיה נגד ירושלם" [= וחלונות פתוחים לו בעליתו מול ירושלים] (דניאל ו,יא).

בדומה גם בבבלי, ברכות לא,א. התפילה לכיוון ירושלים היא אם כן הלכה קדומה, שאינה קשורה כלל וכלל לחורבן הבית. היא נזכרת גם בספרים החיצוניים (עזרא החיצון ד,נח).

נראה יותר לומר, כי היו בארץ-ישראל שני מנהגים קדומים בנוגע למקום פתח בית-הכנסת. האחד הוא פתח במזרח, כפי שמוצאים בעיקר בדרום-יהודה. השני הוא פתחים בקיר הפונה לירושלים, כפי שמצאנו אצל דניאל. כך אנו מוצאים בעיקר בבתי הכנסת הגליליים, אך גם בעין-גדי ובחורבת רימון שבדרום, בשלבים הקדומים של בתי-כנסת אלו. מאוחר יותר, בחלק מבתי-הכנסת סתמו את הפתח בקיר הפונה לירושלים, ופתחו פתחים בקיר הנגדי לכיוון התפילה. שינוי זה תואם את ההסבר שנותן הרמב"ם להלכה של תפילה מול חלונות או פתחים המכוונים לירושלים. הוא כותב בתשובה,⁵ כי הלכה זו היא רק ליחיד המתפלל בביתו, כמו שעשה דניאל, ולא בבית-

הוא כנראה כאשר לא היה ידוע להם הכיוון לירושלים - ראה את פירוש רבנו ישעיה אחרון (פסקי ריא"ז, ברכות; מובא גם בשלטי הגבורים על הרי"ף, ובפירוש מבעל ספר חרדים לירושלמי). יתכן שהדבר נבע מהיותו של רב ששת סומא. ראה גם את הסבר הרב י' גינצבורג (עמ' 389) הכותב, כי התפילה לכיוון ירושלים היא לעורר את כוונת המתפלל, ולסומא כל הרוחות שוות, ולכן הוא הקפיד רק שלא להתפלל למזרח בגלל המינים. הוא מעיר גם את הדברים שכתבתי לעיל (מבלי לראות את דבריו) על כוונת התוספתא במלה קדש, ואת הסתירה מדברי רבי יהושע בן לוי בירושלמי. ראה גם בשו"ת אבן חיים, ב, מאת הרב אברהם הלוי, ירושלים תשנ"ג, סימן ג.

3. על בתי-כנסת אלו ראה את מאמרו של ד' עמית, "על מקור תוכניותיהם של בתי הכנסת בדרום יהודה", קתדרה 68 (תשנ"ג), עמ' 35-36. במאמרו, הוא סותר את הדעה כי התפללו למערב מנימוקים אחרים.

4. ראה אצל עמית שבהערה הקודמת.

5. מהדורת פריימן, ירושלים תרצ"ד, סי' כא, עמ' 19-20; מהדורת בלאו, ירושלים תשמ"ו, תשובה רטז, עמ' 380-381.

הכנסת - במקום המיוחד לתפילת הציבור. הלכה זו אכן אינה מובאת ברמב"ם בפרק יא מהלכות תפילה, שם מובאות כל הלכות בית-הכנסת, אלא בפרק ה (ה"ו), בין שמונת הדברים שהמתפלל צריך להיזהר בהם. ראה גם בשולחן-ערוך, או"ח, הלכות תפילה, סי' צ. אולם, בכל מקום התפללו לכיוון ארץ-ישראל, ירושלים והמקדש. בכך תומך גם הממצא הארכיאולוגי.⁶ היו בתי-כנסת רבים, בייחוד המאוחרים שבהם, אשר נבנו לכתחילה כאשר פתח בית-הכנסת נבנה בקיר הנגדי לכיוון התפילה, כך שהמתפלל ראה מולו בכניסתו את ארון-הקודש. בבתי-כנסת מועטים הפתח במערב, אך לאור דברינו לעיל, אין ללמוד מכך כי נהגה ההלכה של תפילה למערב, ויש למצוא את ההסבר בתכנון המבנה ובאילוצים ארכיטקטוניים. כשם שגם היום בתי כנסת שכיוונם סוטה מהכיוון הנכון לירושלים והמקדש, כך היה גם בעבר. הם אינם מלמדים על ההלכה של כיוון התפילה הנוהגת באותם מקומות, ואין חריג מלמד על הכלל.

6. רק בבית-הכנסת הצפוני בבית-שאן, שיש הסוברים כי הוא שומרוני, נבנה אפסיס לארון-קודש בקיר הצפוני-מערבי.